

Мехмет Йалчынкая

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК МОДЕЛДЕРИ ЖАНА ВАРИАНТТУУЛУГУ

Мехмет Йалчынкая

СЕМАНТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И ВАРИАТИВНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КИРГИЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Mehmet Yalcinkaya

SEMANTIC MODELS AND VARIETIES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES

УДК: 494.3-561

Аталган илимий макалада түрк жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдердин тил бирдиктери катарында семантикалык жактан биримдиги жана кыргыз жана түрк тилдериндеги изилдениши кенири талдоого алынат. Фразеологизмдердин семантикалык моделдери алардын варианттуулугунун негизги экендиги аталган тилдердин мисалдарынын негизинде аныкталат.

Негизги таяныч сөздөр: тилдик ареал, генетикалык катышы, негизги лексикалык курам, Алтай доору, фразеологизмдердеги борбордук маани, фразеологизмдерди когнитивдик өнүтмөн окуп үйрөнүү, апеллатив, семантикалык жүк, тилдердин салыштырма типологиясы, тектеш тилдерди изилдөө, фразеологизмдердин тилдер аралык эквиваленттүүлүгү, кошумча маани, атрибутив, семантикалык туруктуулук.

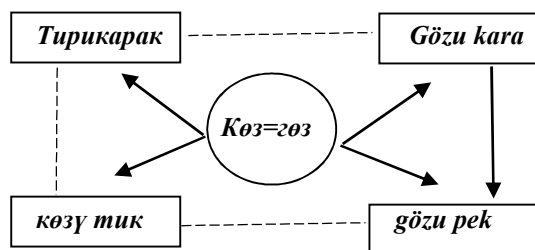
В данной статье анализируется манифестация и историческое развитие устойчивых словосочетаний в киргизском и турецком языках, как задачи диссертационной работы. Также рассматриваются семантические модели и основные закономерности семантического, актантного, ментального и когнитивного развития и генезис фразеологизмов в кыргызском и турецком языках. Определение лингвистической позиции и структуры, динамическое развитие морфологического состава фразеологизмов. А также исследование исторических факторов, и влияние гендерного отличия.

Ключевые слова: лингвистический ареал, генетические отношения, основной лексический фонд, центры значений фразеологизмов, изучение фразеологических единиц с когнитивной точки зрения, сравнительная типология языков, сопоставительное исследование, апеллатив, атрибутив, семантическая устойчивость, межъязыковая эквивалентность фразеологизмов, дополнительные значения.

In present scientific work was deeply analysed the research of semantic unity of phraseologic units in Kyrgyz and Turkish languages on the linguistic unit line as well as research of these units in Kyrgyz and Turkish languages. The semantic models of phraseological units are determined through the example of languages that called to be their main variation.

Key words: linguistic area, genetic ratio, general vocabulary, Altaic epoch, central meaning of phraseological units, learning phraseological units through cognitive perspective, appellative, semantic load, comparative typology of language, researching related languages, interlingual equivalency of phraseological units, additory meaning, attribute, semantic steadiness.

Арийне, алгач ирет кыргыз жана түрк элдеринин тилиндеги негизги моделди аныктоо зарылчылыгы келип чыгат. Анткени кыргыз жана түрк тилдери түркологдор тарабынан айкын аныкталган, хронологиялык жактан жакындатылган түрдө чектелген **алтай доорундагы** тыгыз биримдектен кийин ар түрдүү тилдик топтордун таасирине дуушар болгон. Бирок негизги лексикалык курам жана семантикалык модели сакталгандыгын төмөндөгү мисалдардан көрүүгө болот.

Жогорудагы мисалды келтирүү менен кыргыз түрк тилдеринин генетикалык жактан алтай доору менен байланышына тургандыгына жана семантикалык негиздин байыркылыгына дагы бир ирет ишенүүгө туура келди. Бир эле мезгилде фразеологизмдердин семантикалык салмагы жалпы эле тилдик структуранын түзүлүш концепсиясында эбегейсиз экендиги жана туруктуу сөз айкаштары анын ичинде фразеологизмдер байыркы экендиги да айкын далилденип турат.

Албетте **көз** апеллативи өз алдынча сөз катарында жалпы түрк тилдеринин байыркы корунан орун ала тургандыгы тарыхый лексикологиянын маалыматтарына жараша анчалык деле талаш пикирлерди туудурбайт. Бирок семантикалык көз багымдан алып караганда аталган көз апеллативи фразеологиялык ширешмелердин курамында турганда өзүнүн туруктуу сөз айкашындагы семантикалык жүгүн жана функциясын аткарат. Ошондуктан аталган тил бирдигин өзүнүн органикалык чөйрөсүнөн алып кароо анын негизги функционалдык семантикасынан ажыратуу менен бирдей. Белгилеп кете турган зарыл жагдай **көз** апеллативи, негизинен, **кыз** балдарга колдонула тур-

ган коннотативдик бирдиктерге катыша тургандыгын, көз менен салыштыруу *кыз* балдарга таандык экендигин эсибизден чыгарбообуз керек.

Жогруда келтирилген мисалдарга кайрыла турган болсок, кыргыз тилинде сакталган байыркы фразеологиялык ширешменин формасы түпкү лексикалык курамын сактоо менен бирге фонетикалык жана морфемалык жактан жылышууларга учурагандыгын байкайбыз. Мындай кылымдар алкагында болуп өткөн өзгөрүүлөр семантикалык жактан болгон жылышууларга алып келген. Анткени азыркы кыргыз тилинде сакталып калган *тирикарак* формасы морфемалык жактан жуурулушуунун эсебинен сапаттык белгини билдирген гана бир бүтүн түзүлүшкө айлангандай көрүнөт. Этимологиялык планда талдай турган болсок, атрибутивдик милдетти аткарган *тири* компоненти байркы түрк тилиндеги *кыра* → *тире* тибиндеги тике, же болбосо тик маанисиндеги лексема болуп саналат. Ал эми негизги номинативдик жүктү алып жүрүүчү *караг* компоненти байыркы түрк тилиндеги *карег* “көз” маанисин билдирүүчү апеллатив экендигин талдап чыгуу анчалык деле кыйынчылыкты туудурбайт. Бирок азыркы кыргыз тилинде аталган фразеологиялык ширешменин компонентеринин ар бир өз кезегинде фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыктан грамматикалык жылышуулардын эсебинен алардын мааниси түшүнүксүз болуп калгандай туюлат. Ошондой эле “*атрибутив + апеллатив*” моделинде түзүлгөн бул фразеологиялык бирдик морфемалык денгээлдеги жуурулушууга дуушар болгону көрүнүп турат. Ал эми ошол эле учурда түрк тилиндеги вариант өзүнүн байыркы лексикалык курамын сактап калуу менен эле биргеликте, кыргыз тилиндегидей “*атрибутив+апеллатив*” тибинде эмес, тескерисинче “*апеллатив+атрибутив*” тибинде түзүлгөн. Мындай өзгөчөлүк түрк тилиндеги *Gözü kara* фразеологиялык ширешмесинин өз алдынчалыгын сактоо менен биргеликте эле ар бир компоненттин морфемалык туруктуулугун да камсыз кылган деп айтууга болот. Азыркы мезгилде түрк тилинде *Gözü kara* фразеологиялык бирдиги “тайманбас, тике кароо” маанисинде болуп, речтин экспрессивдүүлүгүн арттырууда кызмат кылат. Албетте жалпы түрк тилдериндеги семантикалык негиз сакталуу менен ар бир элдин тилинде, б. а. кыргыз жана түрк тилдеринде тарыхтын ар түрдүү бурулуштарына байланыштуу варианттардын пайда болуусу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошол эле учурда экинчи компоненти катарында келип жаткан кара лексемасы байыркы түрк доорунан бери сакталып калган кыра//кыр “тике” маанисиндеги сөз экендигин анык айырмалоого болот.

Белгилеп кетүүчү жагдай кыз баланын сапаттык өзгөчөлүгүнө байланышкан *карагөз* фразеологиялык ширешмеси “сулуу кыз” маанисинде азыркы кыргыз жана түрк тилдеринде кенири колдонулат. Ал эми *көзү тик* ↔ *gözü pek* параллелине кайрыла турган болсок, ар бир өз учурунда семантикалык өнүгүүнүн натыйжасында пайда болгон варианттар болмокчу.

Кыргыз тилиндеги семантикалык жактан туруктуулук жана алардын варианттуулугу маселесине белгилүү окумуштуу Ж.Осмонова кайрылган. Ж.Осмонованын эмгегинде фразеологизмдердин лексикалык өзгөчө бирдик экендиги, фразеологизмдер менен эркин сөз айкаштарынын карым-катышы кыргыз тилинин материалдарынан алынган мисалдардын негизинде изилдөөгө алынган. Мында фразеологизмдердин татаал сөздөр, этиштин аналитикалык формалары, макал-ылакаптар менен болгон карым-катышы, өзгөчөлөнгөн белгилери изилденип: «Аналитикалык түзүлүштөр менен фразеологиялык бирдиктерди бири-биринен ажыратуунун негизги критерийи катары сөз айкашынын өтмө, элестүү мааниге ээ болгондугу же болбогондугу эсептелет.» [47] - деп белгилеп, фразеологизмдердеги өтмө жана эмоционалдык-экспрессивдик маанилерге басым жасаган. Эркин сөз айкаштары менен аналитикалык формалар экспрессивдүү-эмоционалдык маанилерге эмес, лексикалык түз маанилерге ээ болору тиешелүү мисалдардын негизинде такталып көрсөтүлгөн.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили [Текст] / Э.Абдулдаев. - Бишкек.: Кыргызстан, 1998. - 255-б.
2. Абдыкаимова О.С. Функционально-семантическое и структурно-семантическое исследование соматических фразеологизмов (на материале кыргызского и немецкого языков) автореф. дис... канд. филол. Наук. - Бишкек, 1992. - С. 20.
3. Васильев Л.М. Семантические и грамматические свойства фразеологизма как критерий отграничения фразеологизмов от нефразеологических сочетаний // Семантико-грамматические свойства фразеологизмов рус. яз. - Челябинск, 1985. - С. 121-124.
4. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Тр. юбил. науч. сессии ЛГУ. - Л., 1946. - С. 45-69.
5. Есперсен О. Философия грамматики. - М.: Изд. иностр. лит., 1958. - С. 578.
6. Пауль Г. Принципы истории языка. - М., 1960.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. - М., 1958. - С. 536.
8. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии // Ученые зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. - 1956. - Вып. 24. - С. 125-149.

Рецензент: к.филол.н., доцент Эргешбаева Н.А.